

Stichting

MEMORIAAL

ter bevordering van literatuur en kunst

Nieuwsbrief 18, december 2018

Het einde van het jaar 2018 komt in zicht en voor het helemaal rond is willen wij u, onze begunstigers, donateurs en welwillende lezers, graag op de hoogte brengen van wat ons beweegt en bewogen heeft. Sinds onze laatste Nieuwsbrief (nr. 17. van april-mei 2017) is er veel gebeurd: veel negatiefs in de buitenwereld, veel positiefs in wat wij kunnen noemen 'de binnenwereld'. Hoe wij dat negatieve en positieve beoordelen, hangt natuurlijk in hoge mate af van de maatstaven die wij gebruiken. Latere generaties zullen wel uitmaken, of en hoe verdienstelijk wij uit de bus komen.

Er zijn intussen drie forse boeken gepubliceerd waarop wij uw aandacht willen vestigen. Die zijn zagezegd buiten ons om verschenen, maar hebben indirect toch sterk met ons te maken. Bij een vierde, kleinere, publicatie waren wij dit jaar direct betrokken: de vertaling in het Duits van een eerder bij ons in het Nederlands verschenen tekst. Die uitgave hebben wij als Stichting gesubsidieerd.

Deze vier publicaties zullen wij hieronder kort bespreken. Tenslotte wensen wij u een mooie kersttijd toe en voorspoed in het nieuwe jaar.

Het Bestuur

Uit de voormalige kring van het Duitstalige, in Amsterdam verschenen tijdschrift *Castrum Peregrini*, waarvan de uitgave in 2007 werd gestaakt, zijn onlangs een aantal opmerkelijke boekpublicaties voortgekomen. Deze publicaties zijn bij uiteenlopende uitgevers ondergebracht. Misschien waren zij, als de uitgeverij *Castrum Peregrini* niet samen met het tijdschrift was opgeheven, ook daar of in dat verband bekend geworden. Hoe het zij, een duidelijke samenhang met de humanistische geest van die voormalige Amsterdamse onderneming is in de bedoelde nieuwe publicaties duidelijk herkenbaar. Hier laten wij een korte introductie op elk van hen, in volgorde van verschijning, voorzien van enige toelichting en commentaar, volgen.

1 In de zomer van 2017 verscheen het boek: **>... überhaupt fehlst Du mir sehr.<** *Die Freundschaft zweier junger Exilanten. Der Briefwechsel von Manuel Goldschmidt und Claus Victor Bock (1945-1951)*. Herausgegeben von Leo van Santen im Auftrag der Wolf van Cassel Stichting. Quintus Verlag, Berlin 2017. 468 pagina's, met afbeeldingen. Prijs: € 25.00, excl. € 2,- verzendkosten, in Nederland te bestellen via www.de-roos.eu

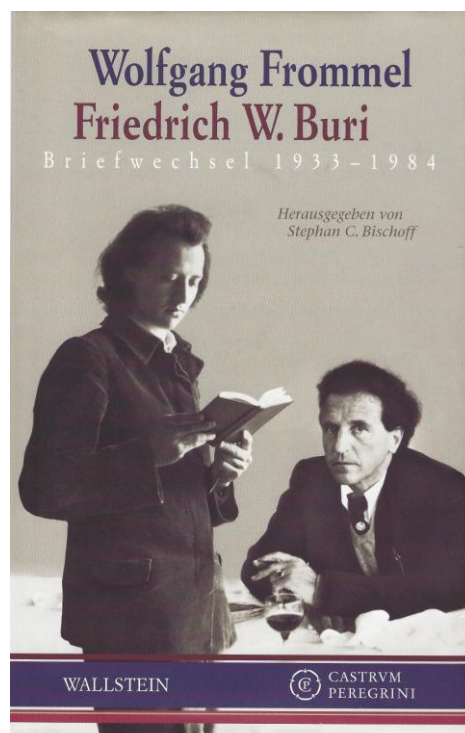
Dit brievenboek is in chronologische volgorde opgebouwd uit zes hoofdstukken, voorzien van een uitvoerige Inleiding van de hand van de germanist Dr. Leo van Santen (p. 13-39), die de redactie van de hele uitgave op zich heeft genomen. De publicatie was bij hem in goede handen, vooral omdat hij vertrouwd was met het onderwerp, al heeft hij de periode waarom het gaat, 1945-1951, niet zelf in die omgeving meegemaakt.

Het boek ontleent zijn waarde niet alleen aan de brieven, die een levendig beeld geven van de twee brievers zelf gedurende een vrij korte periode uit hun veel langere biografieën, maar ook aan het feit dat zij, in de kring van hun mentor Wolfgang Frommel een geheel

eigen plaats innamen, die later juist voor die kring van groot belang zou worden, want zonder hun tweetal zou Frommels opvallendste naoorlogse prestatie, de schepping van het tijdschrift *Castrum Peregrini* niet of in elk geval niet in de vorm die het gekregen heeft tot stand zijn gekomen.

Voor Frommels vriendenkring waren juist de jaren tussen het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1945 en de start van het tijdschrift *Castrum Perergrini* in 1951, de moeilijkste. Moeilijk waren zij, omdat de kring de nauwe samenhang die tijdens de oorlog door de omstandigheden was ontstaan langzamerhand verloor: de deelnemers werden ouder, gingen studeren of werken, verhuisden naar andere steden of landen en groeiden uit elkaar. Weliswaar ontstonden daardoor nieuwe mogelijkheden, zoals deze correspondentie aantoont, maar ook nieuwe gevaren, zoals ook uit deze brieven blijkt. Het grootste was misschien die van het isolement: om zich te handhaven, dikwijls in veraf gelegen streken, zoals Claus Bock in India, waar hij zich bij zijn ouders had gevoegd, werden sommige contacten versterkt, andere verzwakt. Vrijwel terloops komt uit de brieven van Claus uit India een pakkend tijdsbeeld van deze dekolonisatie-periode naar voren. Maar wat zich toen rondom het tweetal Manuel-Claus in de kring en in de wereld afspeelde, nemen zij nauwelijks waar. Alleen wat hun vriendschaps-eiland aangaat, krijgt aandacht. Zo horen we wel allerlei over het komen en gaan van Wolfgang Frommel en andere vrienden, maar alleen voor zover het hun interesse wekt. Zelfs wat vlak om de hoek van de Herengracht 401, waar Manuel huisde, in het groepje vrienden dat in de Beulingstraat een eigen centrum had gesticht, voorviel, komt nauwelijks ter sprake. De jarenlange afwezigheid van Frommel in het buitenland en de betekenis daarvan, zowel voor hemzelf als voor de overige vrienden in Nederland, is eigenlijk geen thema. Daartegenover staat het duidelijke beeld dat de brieven van de beide vrienden zelf geven op een moment in hun leven, waarop zij nog betrekkelijk jong en ongevormd zijn. Dat levert vaak ontroerende impressies op.

2 In het najaar van 2017 verscheen het boek: ***Wolfgang Frommel, Friedrich Buri, Briefwechsel 1933-1984***. Herausgegeben von Stephan Bischoff. Wallstein Verlag, Göttingen 2017. 919 pagina's, met afbeeldingen. Prijs: € 61.60, excl. verzendkosten, te bestellen bij de uitgever, tel. +49 [0] 551 / 54898-0.

Het moet voor de 'Herausgeber', prof. dr. Stephan Bischoff, een grote voldoening zijn geweest dat hij, die tevens erfgenaam is van de literaire nalatenschap van de dichter Friedrich W. Buri, na jaren lange voorbereiding en grote inspanning zijnerzijds, dit omvangrijk boek heeft kunnen publiceren. Hij had op dit vlak al eerder ervaring opgedaan door de verzorging van de uitgave van het memoiren-boek van Friedrich W. Buri, *Ich gab dir die Fackel im Sprunge. W. F. Ein Erinnerungsbericht* (2009).

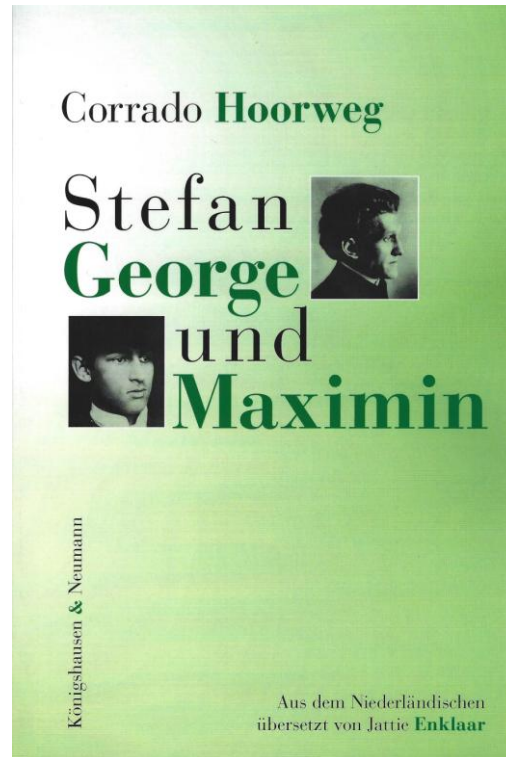
Niet alleen de omvang, ook de betekenis van deze briefwisseling is groter, weegt zwaarder dan die van nr. 1. Het gaat hier niet alleen om de afspiegeling van het persoonlijke leven van twee hoofdfiguren uit de wereld die zij vertegenwoordigen, maar ook om een document van hoge culturele waarde. Dat is te danken aan het geestelijke niveau van de mentor, de humanist en dichter Wolfgang Frommel, maar ook aan dat van de veelzijdige kunstenaar en zelfstandige dichter Friedrich W. Buri, die gedurende méér dan een halve eeuw diens leerling en volgeling was. Deze constellatie heeft tot gevolg, dat niet alleen de zorg voor het geheel en de enkelingen uit Frommels vriendenkring ter sprake komt, maar ook thema's van een algemeen, objectief gehalte. Een voorbeeld: In een lange brief van 24 september 1934 reageert Frommel op een negatief oordeel van de jonge Buri over de autobiografie van Goethe *Dichtung und Wahrheit*, met een verhandeling over Goethe van 5 klein gedrukte kantjes (p. 124-128), die klinkt als een klok en waard zou zijn als een apart essay van hoog niveau te verschijnen. Daarbij houdt hij rekening met de jonge leeftijd van Buri, dus ook nog een pedagogisch meesterstukje. Op deze manier zijn het eerst de brieven van Frommel, maar later ook die van Buri, die het boek zowel op het persoonlijke vlak als ook daarbovenuit uiterst lezenwaardig maken. De uitvoerige Einführung van Stephan Bischoff en diens overige bewerking maken de lectuur, voor de geduldige lezer tot een actueel genot.

3 In het voorjaar van 2018 verscheen het boek: Corrado Hoorweg, *In de schaduw van Pan Saturnius. Het verhaal van een Duits-Nederlandse vriendschap uit de jaren 1944-1986*. Uitgeverij Prominent, Baarn 2018. 305 pagina's, met afbeeldingen. Prijs: € 25,00, excl. verzendkosten, te bestellen bij de uitgever, tel. 010-4731397.

Dit boek is, net als de n's. 1 en 2, na jarenlange voorbereiding tot stand gekomen. Maar het gaat in dit geval niet om een uitgave van documenten (hoewel er veel brieven en andere documenten aangehaald worden), maar om een herinneringsboek dat een 'dubbelportret' bevat, zoals het Voorwoord meldt en wel van de auteur en diens leermeester en vriend Wolfgang Frommel, die onder het vaandel van een 'Duits-Nederlandse vriendschap' in een persoonlijk en tegelijk bovenpersoonlijk verband worden geplaatst. Hoewel het dus, net als bij nr. 2, om een samengaan van een oudere en een jongere, om een uitwisseling tussen twee ongelijke trappen van levenservaring gaat, is de situatie heel anders: de jonge vertegenwoordiger van zijn gastland stelt zich open voor de bepalende invloed van een oudere buitenlandse gast en vluchteling, die bovendien een Duitser is. Het zekere instinct van de jongere weet dat deze Duitser een heel andere wereld vertegenwoordigt dan die hij haat: de gelijktijdige bezetters en onderdrukkers van ons land. Als jonge dichter ontdekt hij bovendien dat Frommel een muzische levenshouding aanhangt, die niet alleen aansluit op zijn eigen tot dan toe veroverde inzichten, maar daar nog ver bovenuit gaat en wat hem tot nog toe fragmentarisch duidelijk was geworden zich naadloos in diens volledige kosmos op laat nemen. Dat proces wordt in dit boek tegelijk nuchter en hevig betrokken beschreven.

Het gaat hier niet om een in opdracht samengestelde en gesubsidieerde neutrale beroeps-biografie, maar om een spontaan ontstaan bewijs van dank voor wat de auteur, aan het einde van een lang leven, zegt ontvangen te hebben van zijn leermeester. Desondanks lezen we hier niet de tekst van een amateur, maar een vaardig geschreven document van hoge culturele waarde, vooral in een omgeving en in een land waarin weinig of geen begrip bestaat voor een dergelijk gebeuren op Europees niveau.- Betreurenswaardig is misschien dat een namenregister ontbreekt en dat een vrij groot aantal bijlagen, dat zijn toelichtende documenten, waarheen soms verwezen wordt, niet zijn opgenomen.

4 In het najaar van 2019 verscheen: Corrado Hoorweg, *Stefan George und Maximin*. *Aus dem Niederländischen übersetzt von Jattie Enklaar*. Verlag Koenigshausen und Neumann, Würzburg 2018. 128 pagina's, met afbeeldingen. Prijs € 27.95, excl. verzendkosten, te bestellen bij de uitgever, www.koenigshausen-neumann.de

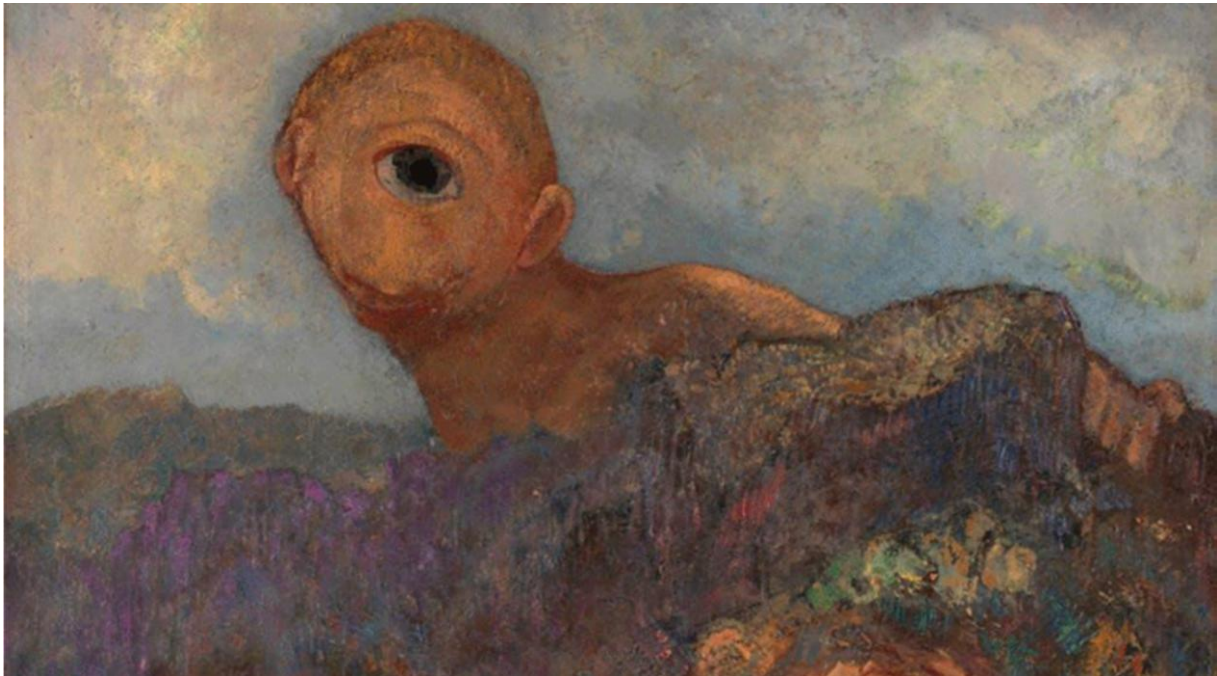
Dit fraai uitgegeven boekje was eerder als nr. 7 in de AD HOC-reeks van de Stichting Memoriaal verschenen. De vertaling in het Duits en de publicatie in Würzburg werd door subsidies van onze Stichting financieel mogelijk gemaakt. Het gaat om een eenvoudige tekst, waarin achtereenvolgens de persoon van de jonge dichter Maximin, de geschiedenis van zijn vriendschap met Stefan George, de betekenis van Maximin voor George, het begrip en onbegrip daarvoor bij derden en een slotbeschouwing van de auteur worden besproken en gepresenteerd. Toegevoegd zijn de tekst van George's Vorrede in het herdenkingsboek voor Maximin uit 1906, een lijst van afkortingen met bibliografie en een lijst van afbeeldingen. De vertaling van mevrouw Dr. Jattie Enklaar, vele jaren docente Duits aan de universiteit Utrecht, garandeert de hoge kwaliteit van de vertaling.

Het boekje onderscheidt zich door de duidelijke presentatie van de ook door nieuwere publicaties bekend geworden feitelijke gegevens en door verwerking van de belangrijkste secundair-literatuur, zonder dat de auteur zijn eigen opvattingen, behalve in de Slotbeschouwing (Schlussbetrachtung), colporteert. Het dichterlijke niveau van Maximin's overgeleverde verzen blijkt uit de vele aangehaalde voorbeelden en bevestigt de betekenis van deze vriendschap voor Stefan George. Het geheel krijgt daardoor een objectief karakter, terwijl een kille, neutrale toon vermeden wordt. Zeer aan te bevelen! (ook van de Nederlandse eerste druk hebben wij nog exemplaren voorradig).

Als een voetnoot bij het bovenstaande plaatsen wij de volgende tekst, die een begunstiger ons toezond:

DIALOOG OVER DE TIJDGEEST

De Cycloop, Odilon Redon, 1914

A. Ken je het verhaal van de cycloop Polyfemus (= 'De Luidruchige') die, samen met andere cyclopen, op de hellingen van de vulkaan de Etna op Sicilië in een grot huisde?

B. Nou, ja, ik herinner me vaag, dat het een reus was met één groot oog in z'n voorhoofd en dat hij mensen vrat. Maar hoe kom je daarop?

A. Toen ik nadacht over de tijdgeest van tegenwoordig kwam vanzelf die vergelijking bij me op: de tijdgeest is een soort cycloop, een reus met maar één oog, dus half blind, die via de media mensen kan vreten, al naar de wind waait en al naar hij eetlust heeft. Aansluitend heb ik het verhaal, dat al bij Homerus voorkomt, nog eens nagelezen en daar zijn mij een paar details opgevallen, die ook aardig op onze tijd slaan.

B. Vertel op!

A. Je moet een beetje geduld opbrengen om het hele verhaal in het negende boek van de Odyssee te lezen, maar het is de moeite waard, ook als je daarbij niet steeds aan onze tijd denkt. Het verhaal draait dus om de ontmoeting tussen Odysseus, de slimme vorst, die op de thuisreis na afloop van de oorlog om Troje met zijn schepen uit de koers geslagen is, en Polyfemus de reus die eenzaam zijn schapen en geiten hoedt en ze 's avonds, na thuiskomst in zijn grot, melkt en verzorgt. Homerus kenschetst hem als iemand "in zijn aard zonder wet of geboden" (vers 189) en "die weinig begreep van geboden en rechten" (vers 215). Odysseus is, bij een verkenning vanuit zijn schip dat hij aan de kust heeft achtergelaten, met twaalf kameraden in die grot van de reus terecht gekomen. Deze sluit, na thuiskomst, de grot met een enorm rotsblok af en gevangen zitten de Grieken. In de daarop volgende drie dagen verslindt het monster telkens twee van hen. Odysseus krijgt de eer als laatste opgegeten te worden. Maar Odysseus is hem te slim af en ziet kans, nadat hij de reus dronken heeft gevoerd, met hulp van de overgebleven kameraden dat ene angstaanjagende oog van de

reus uit te branden. Bekend is het vervolg: hoe Odysseus, nadat hij elk van zijn overgebleven vrienden heeft vastgebonden onder drie rammen, tenslotte zelf ontsnapt door zich onder het grootste dier vast te klemmen en zo aan de tastende vingers van de woesteling te ontkomen en uit diens grot te ontsnappen.

B. Mooi verhaal, maar wat heeft het met onze tijdgeest te maken?

A. Eigenlijk heel veel. De meeste kenmerken en motieven zou je kunnen vergelijken met wat de tijdgeest tegenwoordig aanricht. Eén daarvan is de hybris: nadat Odysseus, bij aankomst, zich beroepend op Zeus hem als smekeling toegesproken heeft, antwoordt Polyfemus: Jij bent een onnozele hals, jij “die me aanspoort voor de goden ’t zij vrees ’t zij schroom te betrachten! Immers om Zeus bekommeren de cyclopen zich niet, noch om de zalige goden; want verre hun meerderen zijn wij” (9, 273-276). Verderop in het verhaal blijkt dat de cycloop uitgesproken dom is. Tweemaal (in vers 361 en vers 442) vermeldt Homerus nadrukkelijk “zijn domheid”. En wat zien wij gebeuren? Dankzij de slimheid van Odysseus ontkomen de overgebleven vrienden.

B. Nu je dat zegt herinner ik mij ineens die geestige zet van Odysseus die op de vraag van de cycloop: “hoe heet jij” antwoordt: “Mijn naam is ‘Niemand’”. Dat heeft dan tot gevolg, dat Polyfemus, wanneer de andere cyclopen op zijn gebrul (nadat zijn oog is uitgebrand) komen aanrennen en vragen, wie heeft dat gedaan, hij antwoordt “Niemand”. Dus halen zij hun schouders op en vertrekken weer.

A. Ja, maar hier komt toch een verschil met de moderne tijdgeest aan het licht, want de cycloop vecht met zijn hele lichaam en gooit zelfs een serie rotsblokken in de richting van het schip van de vluchtende Odysseus, wanneer die hem uit de verte uitdaagt. Die gigantische rotsblokken kun je daar nu nog zien liggen in een lange rij. Maar Odysseus en de zijnen overleven die laatste aanval van het blinde monster. Het verschil met onze tijdgeest is, dunkt mij, dat die niet met het wapen van de brute kracht van het hele lichaam, zoals de cycloop, maar alleen met dat van een onderdeel ervan te keer gaat.

B. Ik probeer te begrijpen wat je bedoelt. Maar wat helpt het? De tijdgeest is weliswaar een reus, waartegen je alleen met list kunt verzetten, maar is dat wel nodig? Is het niet veel juister toe te geven aan die geest en je leven zo te redden in plaats van je te verzetten? Tenslotte ben je toch een kind van je tijd en is blindheid nu eenmaal je lot?

A. Wil jij dan opgegeten worden?

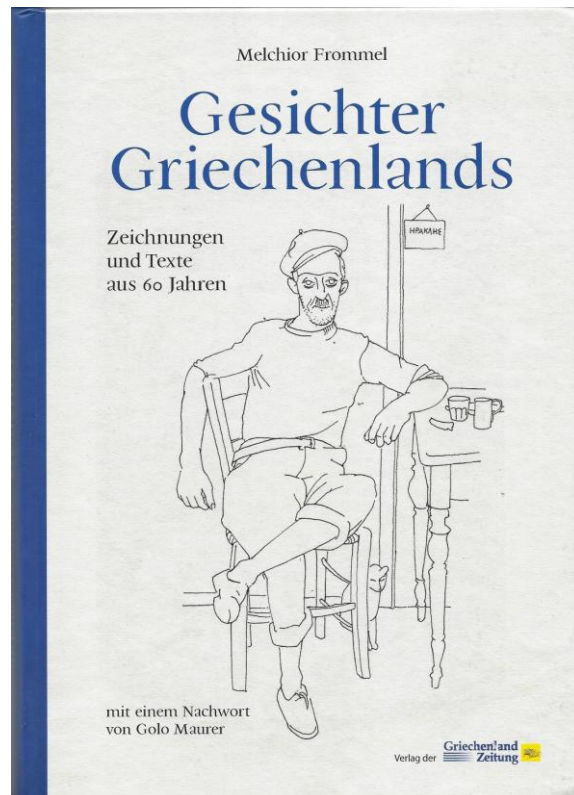
B. (na een pauze): Bij nader inzien, nee, toch liever niet!

Kort vóór het ter perse gaan van deze Nieuwbrief bereikt ons nog een boek, dat weliswaar met de bovenstaande nrs. 1-4, qua inhoud weinig of niets van doen heeft, maar wel door onze Stichting gesubsidieerd werd. Het gaat om een publicatie van tekeningen, die het buitenlandse lid van het bestuur van onze Stichting, Melchior Frommel, over een lange periode in Griekenland van Griekse karakterkoppen heeft vervaardigd:

Melchior Frommel, *Gesichter Griechenlands*. *Zeichnungen und Texte aus 60 Jahren. Mit einem Nachwort von Golo Maurer*. Verlag der Griechenland Zeitung. Athene 2018. 160 pp. Met talrijke illustraties. Prijs € 24.80, excl. Verzendkosten, te bestellen bij Runge VA, Bergstrasse 2, D-33803 Steinhagen, tel. +49 [0] 5204-998-0. E-mail: info@rungeva.de.

Wij kunnen dit boek zeer aanbevelen, niet alleen omdat Melchior Frommel een kunstkenner is die zelf een leven lang getekend heeft en als leraar tekenen aan verschillende middelbare scholen verbonden is geweest, maar ook en vooral omdat hij een eigen stijl van portretteren ontwikkeld heeft, die juist in de weergave van de huidige Griekse mannen, vrouwen en kinderen sprekend tot uitdrukking komt. Dat kan

uit enkele voorbeelden al enigszins blijken. De kunsthistoricus Golo Maurer heeft bovendien in zijn Nachwort een boeiende poging gedaan het werk van Melchior Frommel te analyseren en in het grotere verband van de moderne kunstontwikkeling te plaatsen.

KEUZE UIT DE BOEKEN VAN ONS FONDS DIE NOG VERKRIJGBAAR EN TEN DELE IN PRIJS VERLAAGD ZIJN.

UIT DE DAGBOEKEN VAN EEN RECTOR, DR. J. HEMELRIJK. 256 pp. met talrijke illustraties, deels in kleuren, en een biografie. Tweede druk 2002. ISBN 90-806849-2-9. Prijs: Euro 18,- Voor donateurs Euro 15,, NOG ENKELE EXEMPLAREN BESCHIKBAAR.

EEN VOGEL OP JE SCHOUDER, ERINNERUNGEN AN F.W. BURI. Samenstelling en redactie E. Marianne Stern. 294 pp. met talrijke illustraties. Hilversum 2010. ISBN 978-94-90696-02-3. NUR 321. Prijs Euro 25.00.

In de AD HOC reeks:

Deel 1: Heinz Aufrecht, ESCAPADE 1945. Twee herinneringen.. 56 pp. met drie illustraties. Oud Zuilen 2005. Tweede druk 2006. ISBN-10: 90-806849-5-3 en ISBN-13: 978-90-806849-5-9. Prijs: Euro 10,-

Deel 4: Conrad M. Stibbe, DRIE ARCHEOLOGISCHE TOESPRAKEN. 72 pp. met 22 illustraties.. Oud Zuilen 2007. ISBN 978-90-806849-6-6. Prijs Euro 12,50

Deel 5: Gabriel van Emmichoven, GEDICHTEN. 47 pp. met een portrettekening van de dichter door Haro Op 't Veldt.. Oud Zuilen 2009. ISBN 978-90-806849-9-7. Prijs Euro 12,50

In de reeks CAHIERS:

Deel 2: Reinout Vreijling, NIMFEN EN LEGIOENEN. Gedichten. 47 pp. met 3 illustraties.. Oud Zuilen 2008. ISBN 978-90-806849-7-3. Prijs: Euro 8,-

In samenwerking met erkende uitgevers:

J.G. van Rossum du Chattel, C.M.Hoorweg et alii, EL GRAN BAL, Leven en werk van Chris Dekker (1922-1996). 310 pp, met talrijke illustraties. Uitgeverij van Gruting, Westervoort, 2005. ISBN 90 75879 288. Prijs: Euro 20,-

Corrado Hoorweg, Michael Valeton, Olaf Weyand (red.), AAN DER DROOMEN TORENTTRANS. WERK EN LEVEN VAN VINCENT WEYAND (1921-1945). 286 pp. met talrijke illustraties. Uitgeverij van Gruting, Westervoort, 2008. ISBN 879-90-75879-438. Prijs: Euro 20,-

OP EEN HEUVELTOP IN OVERIJSSSEL, Leven en werk van Selina Pierson. 237 pp., met talrijke afbeeldingen en een biografie. Uitgave: De IJsselacademie, Kampen, 2002. ISBN 90-6696-142-8. Prijs: Euro 12,50

Wendelin Ludwig. STABHOCHSPRINGER, Sämmtliche Gedichte. 160 pp. met 7 portretfoto's., met biografie. Genummerde oplage van 300 exx.. Uitgave: Verlag für Berlin-Brandenburg, Potsdam, 2004. ISBN 3-935-35-53-5. Prijs: Euro 20,-. Voor donateurs: Euro 15,-.

U kunt deze publicaties bij ons bestellen. Alle prijzen zijn exclusief verzendkosten.

Adres van de Stichting Memoriaal via onze web-site: www.stichtingmemoriaal.nl
Postadres: Stichting Memoriaal, Mauvestraat 41 huis, 1073 RH Amsterdam. Tel. 06-51140059.

Wij verzoeken u vriendelijk uw donatie, waarvan ons voortbestaan afhankelijk is, over te maken
op één van onze onderstaande bankrekeningen:

ING: NR. 4256674 / IBAN: NL 16 INGB 0004 2566 74 / BIC: INGBNL2A
ABN-AMRO: NR 44.70.54.678 / IBAN: NL 79ABNA0447054678 / BIC: ABNANL2A

Onze stichting heeft de status van een ANBI-instelling.